

Η ΝΑΞΟΣ, ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗΣ ΔΡΑΣΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟ ΒΕΝΕΤΟΤΟΥΡΚΙΚΟ ΠΟΛΕΜΟ (1570-1573)

ΤΟ 1566, ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑΣ του τούρκου ναυάρχου Πιαλή πασά στο Αιγαίο, ολοκληρώθηκε η κατάληψη και των τελευταίων υπολειμμάτων της λατινοκρατίας στις Κυκλάδες. Το μόνο νησί της περιοχής που παρέμενε ακόμη κάτω από τον βενετικό έλεγχο ήταν η Τήνος.

Τα αμέσως επόμενα χρόνια, ωστόσο, ο τουρκικός έλεγχος στις Κυκλάδες δεν θα είναι άμεσος. Ο Εβραίος μεγαλέμπορος της εποχής Ιωσήφ Νάζης, εκμεταλλευόμενος τη γνωριμία του με τον σουλτάνο Σελίμ Β', τον έπεισε να του παραχωρήσει την εκμετάλλευση των δεκαπέντε σπουδαιότερων νησιών του κεντρικού Αιγαίου. Έναντι της παραχώρησης του τίτλου του δούκα υποχρεώθηκε να καταβάλει πάνω από 14.000 δουκάτα.

Ο Ιωσήφ Νάζης δεν εγκαταστάθηκε στις Κυκλάδες. Αμφίβολο εξακολουθεί να παραμένει και αν ποτέ τις επισκέφθηκε. Τις οικονομικές υποθέσεις του δουκάτου του κατεύθυνε από την Κωνσταντινούπολη, όπου ζούσε, δραστηριοποιούμενος προς διάφορες κατευθύνσεις. Για να διαθέτει μια εποπτεία του χώρου, όρισε ως τοποτηρητή του τον ισπανό νομικό Francesco Coronello, ο τρόπος διοίκησης του οποίου δεν δημιούργησε σοβαρά προβλήματα. Ιδιαίτερα καλή εντύπωση γι' αυτόν είχαν οι καθολικοί κάτοικοι των νησιών.

Στην ισπανική αυλή ωστόσο, το ίδιο χρονικό διάστημα, επικρατούσε ένα διαφορετικό κλίμα. Συνωμοτικά σχέδια που εκπονούνταν για την επέμβαση στα πράγματα της ελληνικής χερσονήσου προέβλεπαν, μεταξύ των άλλων, την προσέγγιση του Ιωσήφ Νάζη (João Miquez). Ο ρόλος του, προς την άλλοτε πατρίδα του, είχε αρχίσει να γίνεται ιδιαίτερα ενοχλητικός. Για το ζήτημα, ο σχεδιασμός του Κερκυραίου Ιωάννη Βάρελη, ήταν συγκεκριμένος. Ο Εβραίος σύμβουλος του τούρκου σουλτάνου έπρεπε να βολιδοσκοπηθεί αν ήταν διατεθειμένος να επιστρέψει στη χριστιανική πίστη, όπως ισχυρίζονταν κάποιοι ότι ήθελε να κάνει. Σε περίπτωση αρνητικής απάντησής του, χρειαζόταν να εξουδετερωθεί, με οποιονδήποτε τρόπο. Για να πραγματοποιήσει ο Ιωάννης Βάρελης το

σχέδιό του, ήταν διατεθειμένος να αναζητήσει τον Ιωσήφ Νάτζ ακόμα και στη Νάξο, όπου, σύμφωνα με τη φημολογία που υπήρχε, σκόπευε να μεταφέρει την έδρα του ως δούκας του Αρχιεπαύγου.

Εντυπωσιασμένη από το σχέδιο που είχε υποβληθεί η ισπανική κυβέρνηση το ενέκρινε στο σύνολό του. Για την υλοποίησή του αναχώρησε από τη Σικελία στις 14 Ιανουαρίου 1570 ο Ιωάννης Βάρελης με κατεύθυνση την Κρήτη. Συνοδευόταν από τον Ροδίτη ιερέα Ιωάννη Ακκίδα, που το ίδιο χρονικό διάστημα κατέστρωνε για λογαριασμό των Ισπανών ένα σχέδιο παραπλήσιο με το δικό του.

Δεν είχε ακόμη εδραιωθεί το νέο καθεστώς στις Κυκλάδες όταν η έκρηξη του Τέταρτου Βενετοτουρκικού Πολέμου δημιούργησε νέα δεδομένα για την ευαίσθητη αυτή περιοχή του Αιγαίου. Τη φορά αυτή, κύριος στόχος της τουρκικής επιθετικότητας, ήταν η Κύπρος. Ένθερμος υποστηρικτής της επίθεσης εναντίον του νησιού ήταν ο Ιωσήφ Νάτζης, που μετά την επικράτησή του στο Αιγαίο, ήθελε να αποκτήσει νέα πηγή εσόδων. Για τον λόγο αυτό και εξωθούσε τον σουλτάνο Σελίμ Β΄ υπέρ της ανάληψης στρατιωτικής δράσης.

Στις 17 Απριλίου 1570 αναχώρησε από την Κωνσταντινούπολη ένα μικρό τμήμα του οθωμανικού στόλου, κάτω από την ηγεσία του Πιαλή πασά, με κατεύθυνση την Κύπρο. Παρεκκλίνοντας από την πορεία του, προσπάθησε να καταλάβει, χωρίς όμως επιτυχία, την Τήνο. Εμπνευστής και κύριος συνεργάτης του Πιαλή πασά στην επιχείρηση, ήταν ο ισπανός κυβερνήτης της Νάξου Francesco Coronello. Ύστερα από αυτή την εξέλιξη, ο τουρκικός στόλος αποσύρθηκε στη Χαλκίδα, προκειμένου να ανασυνταχθεί. Ύστερα από λίγες μέρες, ακολούθησε νέα έξοδος τουρκικών πλοίων από την Κωνσταντινούπολη. Τα δύο τμήματα του στόλου ενώθηκαν στη Ρόδο και συνέχισαν την πορεία τους προς ανατολάς. Στα τέλη Ιουνίου, οι τουρκικές δυνάμεις, ενισχυμένες από νέα χερσαία στρατεύματα της Καραμανίας, επιχείρησαν τις πρώτες αποβάσεις τους στις νοτιοανατολικές ακτές της Κύπρου. Σύντομα εδραιώθηκαν στην περιοχή και έφτασαν ως τη Λευκωσία, την πολιορκία της οποίας ξεκίνησαν στις 26 Ιουλίου.

Μέσα σε αυτά τα νέα δεδομένα, προσπάθησαν να κινηθούν οι Ιωάννης Βάρελης και Ιωάννης Ακκίδας, το συνωμοτικό σχέδιο των οποίων είχε ξεπεραστεί από τις εξελίξεις. Το ταξίδι τους στην Κωνσταντινούπολη, όπου θα συναντούσαν τους συνεργάτες τους, δεν μπορούσε πλέον να πραγματοποιηθεί εξαιτίας του πολέμου. Έτσι, αλλάζοντας τακτική, κατευθύνθηκαν προς τη Νάξο. Εκεί, φιλοδοξούσαν να συναντήσουν τον

Ιωσήφ Νάζη, και να τον εξουδετερώσουν. Ο τελευταίος, σύμφωνα με πληροφορίες που είχαν διαδοθεί, επρόκειτο τότε να επισκεφθεί το νησί και να αναλάβει τη διοίκηση του δουκάτου του. Πολύ γρήγορα, ωστόσο, οι φήμες αποδείχτηκαν ψευδείς. Ύστερα από αυτό οι δύο συνωμότες αναχώρησαν άπρακτοι για την Κρήτη.

Οι ναυτικές επιχειρήσεις των Βενετών στο Αιγαίο

Ο μεθοδικός τρόπος, με τον οποίο κινήθηκαν εκείνο το διάστημα οι Τούρκοι, αιφνιδίασε τη Βενετία. Μέσα σε ένα κλίμα έντασης οι αρχές της πόλης γίνονταν αποδέκτες των πιο ευφάνταστων σεναρίων. Ο χρόνος ωστόσο που είχαν στη διάθεσή τους για να αξιολογήσουν τη βασιμότητά τους ήταν ελάχιστος. Σε σύντομο χρονικό διάστημα έπρεπε να αντιδράσουν ώστε να μην τους υπερκεράσουν οι εξελίξεις. Οποιαδήποτε καθυστέρηση στη λήψη απόφασης μπορούσε να αποβεί μοιραία.

Στις αρχές Ιουλίου του 1570, μέσω του βενετικού κατασκοπευτικού δικτύου που είχε απλωθεί σε όλα σχεδόν τα νησιά του Αιγαίου, έφθασε στην Κωνσταντινούπολη η πληροφορία πως ο καπετάνιος της Μυκόνου Ιωάννης Καλδόρας (Zanin Caldora) διατηρούσε μυστικές επαφές με τον Ιωσήφ Νάζη. Όπως μάλιστα υποστηριζόταν, τον παρακινούσε να επιτεθεί εναντίον της Τήνου, χρησιμοποιώντας τις γαλέρες του Πιαλή πασά. Ο βάιλος Marcantonio Barbaro ενημέρωσε στις 8 Ιουλίου τις βενετικές αρχές της Κρήτης. Εκείνες, με τη σειρά τους, έγραψαν στη Βενετία. Το Συμβούλιο των Δέκα (Consiglio dei Dieci), που επιλαμβανόταν ανάλογων περιπτώσεων, ασχολήθηκε στις 19 Αυγούστου με το θέμα. Οι πληροφορίες που υπήρχαν ήταν ανησυχητικές. Οι τουρκικές προθέσεις για την Τήνο, άλλωστε, είχαν διαφανεί λίγους μήνες πριν. Τη φορά αυτή ωστόσο, ήταν μεγάλος ο κίνδυνος να περιέλθει το νησί στα τουρκικά χέρια, για ένα λόγο. Δεν υπήρχε καλύτερος γνώστης των αμυντικών αδυναμιών του από τον Ιωάννη Καλδόρα, αφού λίγο καιρό πριν υπηρέτουσε σε αυτό ως πυροβολητής.

Ο διοικητής του βενετικού στόλου Sebastiano Venier, που ναυλοχούσε στην Κρήτη, δεν περίμενε τις διαταγές των ανωτέρων του. Στο πολεμικό συμβούλιο, που συγκλήθηκε, εξετάστηκαν οι τρόποι αντίδρασης στον διαφαινόμενο κίνδυνο. Διατυπώθηκαν δύο απόψεις. Άλλοι, υποστήριζαν ότι ο βενετικός στόλος έπρεπε να προχωρήσει βόρεια της Τήνου, και να φτάσει ως τα Δαρδανέλια. Με τις επιθέσεις του στα τουρκικά παράλια και τα νησιά του βορειανατολικού Αιγαίου θα κατάφερε καιρίο πλήγμα

στον αντίπαλό του, εξασφαλίζοντας παράλληλα ανθρώπινο δυναμικό για τις ανάγκες του στόλου. Άλλοι, ωστόσο, ήταν αρνητικοί απέναντι σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Η άποψή τους τελικά υπερίσχυσε. Κατά τη γνώμη των περισσότερων βενετών αξιωματούχων προείχε η υπεράσπιση της Τήνου, με οποιοδήποτε τίμημα, αντί της άσκοπης περιπλάνησης του βενετικού στόλου στο Αιγαίο, που μόνο κούραση θα επέφερε στα ήδη ταλαιπωρημένα πληρώματα.

Με αυτή την προοπτική οι Sebastiano Venier, Marco Querini και Antonio Canale στις 5 Αυγούστου 1570 αναχώρησαν με τρεις γαλέρες από την Κρήτη. Κατά την πορεία τους όμως προς την Τήνο συνάντησαν θαλασσοταραχή και για να αποφύγουν τους δυνατούς ανέμους υποχρεώθηκαν να αράξουν κοντά στη Νάξο. Τη νύχτα, ορισμένοι έλληνες κάτοικοι, επισκέφθηκαν τους διοικητές του βενετικού στόλου και τους πρότειναν να αποβιβάσουν τα πληρώματά τους και να καταλάβουν το νησί. Από τη στιγμή που είχε εξασφαλιστεί η βοήθεια των ντόπιων η απόφαση υπήρξε άμεση.

Στις 7 Αυγούστου, τα ξημερώματα, ο μικρός βενετικός στόλος κατευθύνθηκε προς το δυτικό άκρο της Νάξου και προσορμίστηκε στον όρμο της Στυλίδας (Stelida). Στον σημερινό κόλπο του Αγίου Γεωργίου αποβιβάστηκαν γύρω στους 150 με 200 άνδρες και ειδοποιήθηκαν οι κάτοικοι της Χώρας να τους βοηθήσουν να κυριεύσουν το κάστρο. Οι Έλληνες ανταποκρίθηκαν γρήγορα, τους πρόσφεραν τα κλειδιά του κάστρου, άνοιξαν τις πόρτες του και ύψωσαν τη σημαία του Αγίου Μάρκου. Ο κυβερνήτης του νησιού Francesco Coronello κατόρθωσε να δραπετεύσει.

Το κλίμα που κυριάρχησε τις αμέσως επόμενες ώρες σε όλο το νησί ήταν θριαμβευτικό. Οι Βενετοί, εκτιμώντας τη βοήθεια που είχαν προσφέρει οι κάτοικοι, υποσχέθηκαν ότι θα σεβαστούν τις περιουσίες τους. Περιορίστηκαν να συλλάβουν 28 Εβραίους (17 άνδρες και 11 γυναίκες) και όσους Τούρκους κατάφεραν να εντοπίσουν. Η σύλληψη των Εβραίων πρέπει να συσχετιστεί με το γενικότερο αντιεβραϊκό κλίμα που κυριαρχούσε τότε στις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές εξαιτίας της στάσης που φερόταν ότι τηρούσε ο Ιωσήφ Νάζης.

Την ίδια μέρα ο Sebastiano Venier έδωσε εντολή να μαζευτούν οι κάτοικοι της Νάξου στην εκκλησία. Στη συγκέντρωση που πραγματοποιήθηκε, τους ζήτησε να αποδεχτούν επίσημα τη βενετική εξουσία. Ως προσωρινό εκπρόσωπό της και δικαστή (*jurisdicente*), όρισε τον αδελφό του τελευταίου δούκα Ιακώβου Δ' Κρίσπου (Giacomo Crispo), μέχρις ότου αποφασιζόταν ο οριστικός τρόπος διοίκησης της Νάξου. Με τις

αλλαγές αυτές συμφώνησε ο ελληνικός πληθυσμός του νησιού. Το μόνο που περιορίστηκε να ζητήσει ήταν εγγυήσεις για την τοπική αυτονομία, στρατιωτική ενίσχυση για την αντιμετώπιση των τουρκικών επιθέσεων και διαβεβαιώσεις πως δεν θα υποχρεωνόταν να στρατολογηθεί ούτε θα δεχόταν άλλες πιέσεις από τους Βενετούς. Ο Sebastiano Venier αποδέχτηκε τα αιτήματα. Δεν φάνηκε ωστόσο διατεθειμένος να αφήσει στο νησί στρατιωτικές δυνάμεις για την απόκρουση τυχόν τουρκικής επίθεσης. Στις γαλέρες που τον συνόδευαν, επέβαιναν οι απολύτως απαραίτητοι για τις ναυτικές επιχειρήσεις άνδρες, και δεν μπορούσε να μειωθεί ο αριθμός τους. Για να διασκεδάσει τους φόβους των κατοίκων σχετικά με τη συμπεριφορά των πληρωμάτων του βενετικού στόλου, υπέγραψε και παρέδωσε στους εκπροσώπους τους πιστοποιητικά (*patente*), με τα οποία τους αναγνώριζε ως νόμιμους υπηκόους και προστατευόμενους της Βενετίας.

Αποχωρώντας από τη Νάξο οι βενετικές γαλέρες κατευθύνθηκαν, στις 8 ή 9 Αυγούστου, προς την Πάρο. Καθώς δεν συνάντησαν σοβαρή αντίσταση έγιναν εύκολα κύριοι του νησιού. Στη διοίκησή του, τοποθέτησαν ένα πρόσωπο ως *governator et bailo*, ο οποίος θα εκπροσωπούσε τη βενετική εξουσία. Στις 10 Αυγούστου, αφού συγχέντρωσαν εκατό άνδρες για τις ανάγκες του στόλου, αναχώρησαν για την Τήνο.

Είχε πλησιάσει στην Τήνο, όταν πληροφορήθηκε ο Sebastiano Venier ότι οι κάτοικοί της βρίσκονταν σε προστριβές με τους κατοίκους της Άνδρου. Αλλάζοντας τότε γνώμη αποφάσισε να καταλάβει την τελευταία. Μόλις αντιλήφθηκαν τις προθέσεις του οι κάτοικοι της Τήνου προθυμοποιήθηκαν να τον βοηθήσουν. Έτσι, στη δύναμη των τριών γαλερών, προστέθηκαν νέες ενισχύσεις καθώς και 1.200 περίπου πεζοί άνδρες, με διοικητή τον Flaminio Zambecari, γνωστό στρατιωτικό της εποχής από την Μπολόνια. Το βράδυ της 10ης Αυγούστου οι ενωμένες βενετικές δυνάμεις αποβίβαστηκαν τρία μίλια περίπου έξω από την πρωτεύουσα της Άνδρου. Ο κακός συντονισμός ανάμεσα στους επικεφαλής της στρατιωτικής δύναμης είχε ως αποτέλεσμα να καθυστερήσει η επίθεση. Αφού ξεπεράστηκε το πρόβλημα οι βενετοί στρατιώτες όρμησαν στην πόλη και έγιναν γρήγορα κύριοί της. Δεν περιορίστηκαν ωστόσο στην εγκαθίδρυση της εξουσίας τους, όπως είχαν πράξει στις περιπτώσεις της Νάξου και της Πάρου, αλλά προχώρησαν σε λεηλασίες, συλλήψεις εκκλησιών, βιασμούς και αρπαγές. Οι πιο ψύχραιμοι, σε μια προσπάθεια να δικαιολογηθούν, απέδωσαν τη συμπεριφορά αυτού του είδους στην έλλειψη πειθαρχίας. Ο ισχυρισμός τους ωστόσο δεν ευσταθούσε αφού,

στις βιαιότητες που παρατηρήθηκαν, συμμετείχαν και οι αρχηγοί του εκστρατευτικού σώματος. Ο ίδιος ο Sebastiano Venier κατηγορήθηκε μάλιστα από τους ντόπιους πως κακοποιούσε τους αιχμαλώτους.

Ο βενετικός στόλος, ύστερα από μερικές ώρες παραμονής, αποχώρησε από την Άνδρο. Το βράδυ της 11ης Αυγούστου έφτασε στη Μύκονο. Και από εδώ άρπαξε με τη βία εκατό πενήντα άνδρες. Αποχωρώντας, πήρε μαζί του τον καπετάνιο του νησιού Ιωάννη Καλδώρα, η υποτιθέμενη συνωμοτική δραστηριότητα του οποίου είχε προκαλέσει τη βενετική παρέμβαση στο Αιγαίο. Στις 12 Αυγούστου ο βενετικός στόλος κατευθύνθηκε προς τη Μήλο. Από το νησί, το ίδιο κιόλας απόγευμα, αναχώρησε και γύρισε στην Κρήτη.

Κατά την παραμονή του στο νησί, ο Sebastiano Venier, είχε πλέον τη δυνατότητα να εκτιμήσει από άλλη οπτική σκοπιά την κατάσταση, όπως είχε διαμορφωθεί ύστερα από τα γεγονότα του τελευταίου μήνα. Μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα, και μάλλον ανώδυνα, είχε παγιωθεί η βενετική παρουσία στο κεντρικό Αιγαίο. Αυτό, από μια άποψη, λειτουργούσε ως σοβαρό αντίβαρο στην τουρκική επίθεση εναντίον της Κύπρου και την κατάληψη τμήματός της.

Για όλες τις τελευταίες εξελίξεις στο Αιγαίο ο Sebastiano Venier, με κρυπτογραφημένη επιστολή που έστειλε από τον Χάνδακα στις 28 Αυγούστου προς τον δόγη της Βενετίας Alvise Mocenigo, τον ενημέρωσε αναλυτικά. Ύστερα από λίγες μέρες, στις 3 Σεπτεμβρίου, με νέα επιστολή του από τη Σούδα, δυσανασχετούσε επειδή δεν είχε ακόμη αναρρώσει από κάποιο χτύπημα στην κνήμη, το οποίο είχε δεχτεί κατά την επιχείρηση στη Νάξο. Όπως συμπλήρωνε, από τα λύτρα εξαγοράς των Εβραίων του νησιού και από τα πράγματα που είχαν διαρπαγεί από αυτούς, είχαν συγκεντρωθεί 1.500 περίπου δουκάτα. Τα χρήματα, παρά τις προσπάθειές του, δεν μοιράστηκαν τελικά στα μέλη των πληρωμάτων που είχαν λάβει μέρος στη ναυτική επιχείρηση. Έτσι, ζητούσε να σταλούν χρήματα από τη Βενετία για να δοθούν στους στρατιώτες ώστε αυτοί να έχουν κίνητρο να συμμετέχουν με μεγαλύτερο ζήλο στις μελλοντικές πολεμικές συγκρούσεις. Το ίδιο χρονικό διάστημα έφθασε στη Βενετία λεπτομερής αναφορά, που είχε συνταχθεί στις 4 Σεπτεμβρίου στη Σούδα από ανώνυμο πρόσωπο. Σ' αυτή, δίνονταν συμπληρωματικές πληροφορίες για τη ναυτική επιχείρηση του Αυγούστου στο Αιγαίο.

Η κατάκτηση της Νάξου έγινε δεκτή με συγκρατημένη ικανοποίηση από τις βενετικές αρχές. Τις διαθέσεις που επικρατούσαν περιέγραφε ο παπικός νούντσιος στην πόλη Giovanni Antonio Facchinetti σε επιστολή

που έγραψε στις 27 Σεπτεμβρίου προς τον καρδινάλιο Girolamo Rusticucci στη Ρώμη. Σχετικά με τις κινήσεις του Sebastiano Venier, σημείωνε πως:

si diede a danneggiare di quell'isole dell'arcipelago et capitò a Nixia, dove quei paesani gli portorno le chiami; ma importa poco, ché 'l è aperto et bisogna ch'obedisca a chi è superiore in mare.

(Άρχισε να βλάπτει εκείνα τα νησιά του Αρχιπελάγους και έφτασε στη Νάξο, όπου οι κάτοικοι του έφεραν τα κλειδιά [του φρουρίου]· αλλά λίγη σημασία είχε γιατί είναι ανοιχτό και οφείλει να υπακούει σ' όποιον είναι ανώτερος στη θάλασσα).

Το διάστημα εκείνο ο Sebastiano Venier, που εξακολουθούσε να παραμένει στην Κρήτη, δεν ήταν ακόμη σε θέση να εκτιμήσει το μέγεθος του ατοπήματος του βενετικού εκστρατευτικού σώματος κατά την κατάληψη της Άνδρου. Η βιαιότητα, με την οποία αντιμετωπίστηκε ο πληθυσμός της, προκάλεσε αλγεινή εντύπωση στα πληρώματα του υπόλοιπου χριστιανικού στόλου. Ο πάπας Πίος Ε', μόλις πληροφορήθηκε τα γεγονότα, υποχρεώθηκε να παρέμβει και να τα στηλιτεύσει.

Τα αποτελέσματα της ανάρμοστης συμπεριφοράς τους, σε βάθος χρόνου, ήταν αρνητικά για τους Βενετούς. Παρότι είχαν κατορθώσει να στρατολογήσουν διακόσιους κωπηλάτες στην Άνδρο, το επόμενο χρονικό διάστημα, η εξεύρεση ανδρών για τις ανάγκες του στόλου τους κατέστη εξαιρετικά δύσκολη υπόθεση. Παντού είχε διαδοθεί η βιαιότητα με την οποία αντιμετώπισαν τους αιχμαλώτους. Ακόμα και στην Κρήτη η στρατολόγηση αποδείχτηκε επισφαλής. Όταν ο γενικός προνοητής του νησιού Luca Michiel, κατόρθωσε στις αρχές Σεπτεμβρίου με πολύ κόπο να συγκεντρώσει εκατό εβδομήντα Σφακιανούς και να τους οδηγήσει στη Σούδα, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν ως κωπηλάτες στις γαλέρες, οι εκατό από αυτούς δραπέτευσαν μόλις διαπίστωσαν την κατάσταση στην οποία βρίσκονταν οι κωπηλάτες που ήδη υπηρετούσαν. Σχεδόν όλοι ήταν βαριά άρρωστοι και ορισμένοι μάλιστα ετοιμοθάνατοι. Οι αντιδράσεις των κατοίκων των νησιών του Αιγαίου για τη στάση που είχαν επιδείξει οι Βενετοί κατά το σύντομο διάστημα της παραμονής τους στην περιοχή συνεχίστηκαν και όλα τα επόμενα χρόνια.

Η επιβάρυνση της πολεμικής ατμόσφαιρας

Το χρονικό διάστημα που οι βενετικές γαλέρες περιέπλεαν τα νησιά του Αιγαίου, ένας από τους στόχους τους, ήταν η αιχμαλωσία του παλι-

ού κυβερνήτη της Νάξου Francesco Coronello. Εκείνος, για να αποφύγει τη σύλληψή του, μετακινούνταν διαρκώς. Δραπετεύοντας από τη Νάξο, όταν αυτή καταλήφθηκε από τον βενετικό στρατό, κατευθύνθηκε προς την Άνδρο. Από εκεί, μόλις εκδηλώθηκε η βενετική επίθεση εναντίον του νησιού, αναχώρησε για την Κάρυστο. Για ανεξήγητο λόγο, αν και ήταν περισσότερο ασφαλής στην τουρκοκρατούμενη αυτή περιοχή της Εύβοιας, μετακινήθηκε στη Σύρο.

Τους επόμενους μήνες οι δρόμοι διαφυγής για το Francesco Coronello άρχισαν να στενεύουν επικίνδυνα. Για τις κινήσεις του φαίνεται ότι από ένα σημείο και ύστερα ήταν ενήμερες οι βενετικές αρχές, που αναζητούσαν τον κατάλληλο χρόνο για να τον συλλάβουν. Όπως τουλάχιστον προκύπτει από τη μετέπειτα εξέλιξη των γεγονότων σχεδίαζαν να εκμεταλλευτούν τη σύλληψή του σε διπλωματικό επίπεδο. Ο χρόνος, που αναζητούσαν, δεν άργησε να βρεθεί. Στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1570 έπεσε η πολιορκούμενη Λευκωσία, με την κατάληψη της οποίας επισημοποιήθηκε ο τουρκικός έλεγχος στο μεγαλύτερο τμήμα της Κύπρου. Το ίδιο χρονικό διάστημα ξεκίνησε η πολιορκία της Αμμοχώστου, για την οποία οι Βενετοί έτρεφαν την ψευδαίσθηση ότι θα παρατεινόταν για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Στα τέλη Σεπτεμβρίου με αρχές Οκτωβρίου του 1570 προσορμίστηκαν στη Σύρο τρεις βενετικές φούστες, με διοικητή τον Zanin από τα Χανιά. Το διάστημα εκείνο, κάποια νύχτα, οι πρόκριτοι του νησιού συνέλαβαν αιφνιδιαστικά τον Francesco Coronello και τον παρέδωσαν στους Βενετούς. Ο Zanin, αφού προηγουμένως ενημέρωσε για το γεγονός τον ρέκτορα της Τήνου Girolamo Paruta, αναχώρησε στις 11 Οκτωβρίου για τα Χανιά. Εκεί, ο αιχμάλωτος πλέον κυβερνήτης της Νάξου, φυλακίστηκε.

Η εξέλιξη αυτή επιβάρυνε ακόμη περισσότερο την πολεμική ατμόσφαιρα στη θάλασσα του Αιγαίου. Οι Τούρκοι, μόλις πληροφορήθηκαν όσα είχαν συμβεί, αντέδρασαν άμεσα. Έστειλαν καράβια τους στη Σύρο, στα οποία είχε επιβιβαστεί μεγάλη στρατιωτική δύναμη και ένας καδής, για να διερευνήσουν τις συνθήκες κάτω από τις οποίες συνελήφθη ο προστατευόμενός τους. Τα πληρώματα των καραβιών, σε περίπτωση που διαπιστωνόταν η ενοχή των κατοίκων, είχαν την εντολή να αποβιβαστούν στο νησί και να σφάξουν όλους τους κατοίκους του νησιού. Οι τελευταίοι, για να αποφύγουν τη βέβαιη τιμωρία τους, κινητοποιήθηκαν αμέσως. Με χρήματα που συγκέντρωσαν έπεισαν τον καδή και τους συνοδούς του ότι δεν είχαν εμπλακεί στην υπόθεση. Όπως ισχυρίστηκαν, οι βενετικές φούστες κατέπλευσαν στη Σύρο τη νύχτα και εκτέλεσαν αιφνιδιαστικά την αποστολή τους.

Οι προσπάθειες για την αποφυλάκιση του Francesco Coronello συνεχίστηκαν το επόμενο χρονικό διάστημα. Πολλά φιλικά του πρόσωπα ζήτησαν επίμονα από τις βενετικές αρχές να προχωρήσουν αυτές σε μια τέτοια κίνηση που θα αποφορτίζε το τεταμένο κλίμα. Απέναντι όμως σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο διατυπώνονταν έντονες αντιδράσεις.

Μεταξύ εκείνων που αντιτίθενταν σθεναρά ήταν ο λατίνος κληρικός Αντώνιος Διασκούφης (Antonio de li Ascuffi) από την Τήνο, *procurator* της βενετικής διοίκησης του νησιού. Με δύο επιστολές του προς τους Επι κεφαλής του Συμβουλίου των Δέκα (Capi del Consiglio dei Dieci), υπενθύμιζε τη φιλότουρκη στάση του Francesco Coronello, η οποία είχε αποκαλυφθεί λίγους μήνες πριν, όταν είχε συνεργαστεί με τον Πιαλή πασά για την κατάκτηση της Τήνου. Αν απελευθερωνόταν ο κυβερνήτης της Νάξου, και επέστρεφε στην έδρα του, θα δημιουργούνταν τεράστια προβλήματα. Το μένος του θα στρεφόταν όχι μόνο εναντίον των κατοίκων της Σύρου, που είχαν πρωταγωνιστήσει στη σύλληψή του, αλλά όλων συνολικά των κατοίκων των νησιών του Αιγαίου. Κι αυτό γιατί γνώριζε πως τα τελευταία χρόνια συνεργάζονταν με τις βενετικές διοικήσεις της Τήνου και της Κρήτης, είτε συλλέγοντας πληροφορίες για τις τουρκικές κινήσεις είτε παρέχοντας ενισχύσεις σε τρόφιμα και άλλα εφόδια.

Μια τέτοια αρνητική εξέλιξη, όμως, ήθελε με κάθε τρόπο να αποτρέψει το Βενετικό Κράτος. Τελικά, το Συμβούλιο των Δέκα, αποδεχόμενο ουσιαστικά τον προβληματισμό που είχε αναπτύξει ο Αντώνιος Διασκούφης, αποφάσισε τη μη απελευθέρωση του Francesco Coronello. Στις 10 Οκτωβρίου 1571 ειδοποίησε τον προνοητή και τη Διοίκηση της Κρήτης να διερευνήσουν τη βασιμότητα των καταγγελιών, οι οποίες είχαν υποβληθεί σε βάρος του συλληφθέντα. Αν κατά τις ανακρίσεις που θα διεξάγονταν αποδεικνυόταν η ενοχή του, έπρεπε να φονευτεί και να εμφανιστεί πως ο θάνατός του προήλθε από ασθένεια. Σε περίπτωση όμως που δεν υπήρχαν σαφή στοιχεία σε βάρος του έπρεπε να συνεχιστεί η φυλάκισή του. Για την καλύτερη μάλιστα φύλαξή του συνιστούσαν τη μεταφορά του από τα Χανιά στη φυλακή του Χάνδακα.

Διαφορετική στάση τηρήθηκε στην περίπτωση του καπετάνιου της Μυκόνου Ιωάννη Καλδώρα, στενού συνεργάτη του Francesco Coronello, ο οποίος είχε συλληφθεί από τον βενετικό στόλο. Από τις ανακρίσεις που διεξήχθησαν, δεν προέκυψε ότι συμμετείχε σε αντιβενετικές κινήσεις με στόχο την κατάληψη της Τήνου, και έτσι αθωώθηκε. Στις 18 Αυγούστου 1571, με εντολή του Συμβουλίου των Δέκα, απελευθερώθηκε. Του δόθηκαν μάλιστα και είκοσι πέντε δουκάτα για το ταξίδι του ως τη Μύκονο.

Οι εξελίξεις στη Νάξο

Η βενετική παρουσία στη Νάξο, που άρχισε με απρόσμενο τρόπο στις 7 Αυγούστου 1570, αποδείχτηκε εφήμερη. Κράτησε μόλις εννέα μήνες. Εξαιτίας των έκτακτων συνθηκών που επικρατούσαν, όπως είναι αναμενόμενο, δεν άφησε ίχνη. Τα έγγραφα της εποχής, πέρα από τις συνθήκες κάτω από τις οποίες περιήλθε το νησί στους Βενετούς και τις συμφωνίες των τελευταίων με τους κατοίκους, δεν δίνουν αναλυτικότερες πληροφορίες για το αμέσως επόμενο χρονικό διάστημα. Επικεφαλής της διοίκησης, όλο αυτό το διάστημα, φαίνεται πως ήταν ο ανώνυμος αδελφός του Ιακώβου Δ' Κρίσπου. Εικάζεται πως πρόκειται για τον Angelo Giudizzi, που αναφέρεται στη βιβλιογραφία.

Την άνοιξη του 1571 ο χριστιανικός στόλος δεν είχε ακόμη προλάβει να οργανωθεί. Οι έριδες, μεταξύ των ιθυνόντων του, για τις επόμενες κινήσεις ήταν έντονες. Το Αιγαίο παρέμενε απροστάτευτο. Οι Τούρκοι μπορούσαν να κινηθούν με άνεση. Έτσι, στα μέσα Μαΐου του 1571, ήλθε ο Εβραίος Σαμουήλ Κοέν (Samuel Cohen) στο νησί και ανέλαβε τη διακυβέρνηση του δουκάτου ως τοποτηρητής του Ιωσήφ Νάξη. Ως συνεργάτες του είχε τέσσερις ομόθησκούς του και ένα γενίτσαρο. Τη θέση του διατήρησε, τουλάχιστο, ως τα τέλη του 1571. Στις 8 Νοεμβρίου 1571 εμφανίζεται να υπογράφει σε έγγραφο, που είχε συνταχθεί στη Νάξο από τον ομόθησκο γραμματέα του Μωυσή Κοέν (Mosse Cohen), πιθανότατα συγγενή του.

Οι εξελίξεις αυτές δεν έμειναν αναπάντητες από τον έκπτωτο δούκα των Κυκλάδων Ιάκωβο Δ'. Αν και επικηρυγμένος από παλιά από τον σουλτάνο Σελίμ Β', συνέχισε να τριγυρίζει στις παλιές κτήσεις του στο Αιγαίο και να ξεσηκώνει τους κατοίκους τους σε επαναστατικές κινήσεις, με απώτερο στόχο του την ανάκτηση της παλιάς θέσης του. Στις αρχές φθινοπώρου του 1571, λίγο πριν από την αναχώρηση του χριστιανικού στόλου για το νότιο Ιόνιο, επισκέφθηκε τον αρχηγό του Don Juan de Austria και του έδωσε χρήσιμες πληροφορίες για τις ελληνικές περιοχές. Επιπλέον, τον προέτρεψε για την ανάληψη στρατιωτικών επιχειρήσεων στο Αιγαίο. Ο ηγέτης του χριστιανικού στόλου, προκειμένου να μη δημιουργήσει σ' εκείνη τη φάση προβλήματα στις ήδη τεταμένες σχέσεις του με τους Βενετούς, παρέπεμψε τον συνομιλητή του στον δόγη της Βενετίας.

Με την ελπίδα ότι θα ευοδωνόταν το σχέδιό του ο Ιάκωβος Δ' συμμετείχε, ύστερα από λίγες μέρες, στη ναυμαχία της Ναυπάκτου. Ήταν

επικεφαλής πεντακοσίων ανδρών, τους οποίους είχε εξοπλίσει και συντηρούσε με δικά του έξοδα.

Οι πιέσεις του, μετά τη νικηφόρα ναυμαχία, φαίνεται πως συνεχίστηκαν. Όμως, ανάμεσα στους ηγέτες του χριστιανικού στόλου, υπήρχαν δισταύουσες απόψεις σχετικά με τις επόμενες κινήσεις τους. Η ναυτική επιχείρηση στο Αιγαίο, όπου πολύ εύκολα θα κυριαρχούσε ο στόλος, κρίθηκε σκόπιμο να μετατεθεί για την επόμενη χρονιά.

Στις αρχές του 1572 ο Ιάκωβος Δ' με αίτηση που υπέβαλε προς τον δόγη της Βενετίας ζήτησε τη βοήθειά του για την ανακατάληψη των νησιών του δουκάτου του. Σε περίπτωση που ευδωνόταν η επιχείρηση, υποσχόταν πως θα παραχωρούσε ως δώρο τα νησιά στη Γαληνοτάτη. Ακόμη, ζητούσε να του δοθεί μια γαλέρα, την οποία ο ίδιος θα εξόπλιζε και θα συντηρούσε και θα την είχε πάντα στη διάθεσή της. Το Βενετικό Κράτος έδειξε ενδιαφέρον για την πρόταση του Ιακώβου Δ' και ενθάρρυνε τις κινήσεις του.

Κατά τους επόμενους μήνες, ωστόσο, δεν υπήρξε κάποια εξέλιξη ως προς το ζήτημα. Η συνεχιζόμενη αντιπαλότητα ανάμεσα στους Βενετούς και τους Ισπανούς αποδυνάμωσε την ισχύ του χριστιανικού στόλου και οδήγησε σε αποτυχία τη στρατιωτική επιχείρηση που επιχειρήθηκε το καλοκαίρι του 1572 στη νοτιοδυτική Ελλάδα. Λίγο προτού εγκαταλείψει απογοητευμένος τις ελληνικές θάλασσες ο Don Juan de Austria έγινε αποδέκτης μιας ακόμη πρότασης για επιχειρήσεις στο Αιγαίο. Ο ευγενής Λουδοβίκος Λουζινιάν πρότεινε απόβαση στη Μήλο, στην οποία θα συμμετείχαν οι Ισπανοί και δυνάμεις του δούκα της Σαβοΐας Emmanuele Filiberto. Ο πλούσιος Κύπριος δεσμευόταν να αναλάβει την οικονομική επιχορήγηση της εκστρατείας, για την επιτυχή διεξαγωγή της οποίας είχε εξασφαλίσει τη συνεργασία επτακοσίων κατοίκων του νησιού, όπως διατεινόταν. Όμως όλα πλέον είχαν χαθεί. Ο αναδιοργανωμένος τουρκικός στόλος κυριαρχούσε πλέον στο Αιγαίο και οποιαδήποτε προσπάθεια για την ανάληψη δράσης στην περιοχή ήταν αποτυχημένη.

Στο μεταξύ η τουρκική παρουσία στη Νάξο παγιωνόταν με γοργό ρυθμό. Την άνοιξη του 1572, όπως προκύπτει από τις πηγές, ο Εβραίος κυβερνήτης του δουκάτου Σαμουήλ Κοέν είχε αντικατασταθεί από κάποιο Νικόλαο του Μαρίνου (Nicolò di Marin). Κι αυτή όμως η αλλαγή υπήρξε μεταβατική. Τον Φεβρουάριο του 1573, χρέη προσωρινού διοικητή εκτελούσε ο Δημήτριος από τη Νάξο (Demetrio de Naxia), τοποτηρητής του γοβερναδούρου της Νάξου και κατά τον Νοέμβριο του 1568.

Η τάξη στο νησί αποκαταστάθηκε πολύ γρήγορα. Μετά τη Βενετο-

τουρκική Συνθήκη Ειρήνης της 7ης Μαρτίου 1573 και τις ρυθμίσεις που ελήφθησαν από τα δύο αντίπαλα μέρη για τις ανταλλαγές αιχμαλώτων, ο ισπανός κυβερνήτης της Νάξου Francesco Coronello απελευθερώθηκε από τα Χανιά και επανήλθε στη θέση του στη Νάξο ως τοποτηρητής του Ιωσήφ Νάζη.

Η περίοδος εκείνη υπήρξε οδυνηρή για τους κατοίκους των νησιών του Αιγαίου. Η βοήθεια που πρόσφεραν στον βενετικό στόλο προκάλεσε την τουρκική αντίδραση. Οι άνδρες του Ουλούτζ Αλή, που διαδέχτηκε τον Πιαλή πασά, πυρπόλησαν δεκάδες χωριά και έσφαξαν ή ανασκόληψαν πολλούς κληρικούς και προκρίτους. Μεταξύ εκείνων που βρήκαν τραγικό θάνατο, όπως έγραφε σε υπόμνημα που υπέβαλε το 1579 προς τη Βενετία ο Ναυπλιώτης λόγιος Γρηγόριος Μαλαξός, ήταν οι μητροπολίτες Μυτιλήνης, Παροναξίας και Ρόδου.

Στη Νάξο, ειδικότερα, οι σφαγές είχαν ξεκινήσει αμέσως μετά την ανακατάληψή της από τους Τούρκους. Ιδιαίτερα αποκαλυπτική για το θέμα είναι η επιστολή που έγραψε από την Ηγουμενίτσα στις 29 Ιουλίου 1572 ο Marcantonio Colonna προς τον Don Juan de Austria. Αναφερόμενος στις βιαιότητες των τουρκικών δυνάμεων, ο επικεφαλής του παπικού στόλου έγραφε πως *hanno bruciato tutte le isole di Nixcia e di Paro* (έκαψαν ολόκληρα τα νησιά της Νάξου και της Πάρου).

Το επόμενο χρονικό διάστημα η ζωή στη Νάξο, όπως άλλωστε σε όλα τα νησιά του Αιγαίου, επιδεινώθηκε. Στις πηγές της εποχής μνημονεύονται διάφορα πρόσωπα, όπως ο Alvise Marangone από τη Νάξο, που εκτελούσαν κατασκοπευτικές αποστολές.

Από το 1579, οπότε πέθανε ο Ιωσήφ Νάζης, οι Κυκλάδες πέρασαν και τυπικά κάτω από τον τουρκικό έλεγχο. Μπροστά στην αυξανόμενη τουρκική καταπίεση οι κάτοικοι άρχισαν να αντιδρούν και να αναζητούν διόδους ελευθερίας. Το κλίμα δυσαρέσκειας που δημιουργήθηκε εκμεταλλεύτηκε έντεχνα η δυτική προπαγάνδα.

Στις πρωτοβουλίες που αναλαμβάνονται πρωτοστατεί ο Ναξιώτης Ιωάννης Μόδενας, που ανήκε στο στενό περιβάλλον του Don Juan de Austria. Κύριο έργο του είχε τη συγκέντρωση εμπιστευτικών πληροφοριών από την περιοχή του Αιγαίου. Κατά την παραμονή του στην Κρήτη, τον Αύγουστο του 1595, τον επισκέφτηκε συμπατριώτης του. Του μετέφερε γράμμα, που είχε συνταχθεί στη Νάξο στις 9 Αυγούστου, από τους αντιπροσώπους των κατοίκων δεκαπέντε νησιών. Με αυτό προτεινόταν η οργάνωση αντιτουρκικής συνωμοσίας. Το μόνο που ζητούσαν

οι επαναστάτες ήταν να καλυφθεί η δράση τους από τους Ισπανούς. Ο Ιωάννης Μόδενας, δείχνοντας κατανόηση στο αίτημά τους, ανέλαβε την υποχρέωση να το μεταφέρει στους προϊσταμένους του.

Και αυτή όμως η κίνηση δεν επρόκειτο να πραγματοποιηθεί. Ο λόγος, πρέπει να αποδοθεί στα τεράστια διπλωματικά και στρατιωτικά προβλήματα που αντιμετώπιζε εκείνη την εποχή η Ισπανία στη δυτική Ευρώπη. Το άνοιγμα ενός ακόμη μετώπου θα επιβάρυνε ακόμη περισσότερο τη θέση της.

NASSO, EPICENTRO DI RIVOLTA
DURANTE LA QUARTA GUERRA TURCO-VENETA
(1570-1573)

NEL 1566, DURANTE LA SPEDIZIONE dell'ammiraglio turco Piali pascià nell'Egeo, si concluse la conquista di ciò che ancora restava della dominazione latina nelle Cicladi. L'unica isola a rimanere sotto il controllo veneziano fu Tino.

Negli anni immediatamente successivi, tuttavia, il controllo turco nelle Cicladi non sarà ancora diretto. Il grosso commerciante ebreo di quell'epoca Jossèf Nasi, sfruttando la sua amicizia con il sultano Selim II, lo convinse ad assegnargli l'usufrutto delle quindici maggiori isole dell'Egeo centrale. Per la concessione del titolo di duca fu obbligato a versare più di 14.000 ducati.

Jossèf Nasi non si stabilì nelle Cicladi. È ancora dubbio se le abbia mai visitate. Gestiva gli affari economici del suo ducato da Costantinopoli, dove viveva, impegnato in attività di vario tipo. Per esercitare una sorveglianza del territorio, nominò suo luogotenente il giurista spagnolo Francesco Coronello, la cui gestione non creò problemi seri. Un'impressione particolarmente favorevole ne ebbero gli abitanti cattolici delle isole.

Alla corte spagnola, tuttavia, nello stesso periodo regnava un clima diverso. Piani cospirativi preparati per intervenire nelle vicende della penisola greca prevedevano, tra le altre cose, di entrare in contatto con Jossèf Nasi (João Miquez). Il suo ruolo, per la sua prima patria, era cominciato a diventare particolarmente inquietante. Sulla questione, il piano del corfiota Ioannis Varelis era preciso. Si doveva sondare se il consigliere ebreo del sultano turco fosse disposto a riabbracciare la fede cristiana, come taluni sostenevano che volesse fare. In caso di risposta negativa egli doveva essere neutralizzato, in qualunque modo. Per realizzare il suo piano, Ioannis Varelis era disposto a cercare Jossèf Nasi perfino a Nasso dove, secondo le voci correnti, aveva intenzione di trasferire la sua residenza in quanto duca dell'Arcipelago.

Interessato da questo progetto, il governo spagnolo lo approvò nel suo insieme. Per realizzarlo, il 14 gennaio 1570 Ioannis Varelis si mosse dalla

Sicilia alla volta di Creta. Era accompagnato dal sacerdote rodio Ioannis Akkidas, che nello stesso periodo aveva messo a punto per conto degli Spagnoli un piano simile al suo.

Il nuovo *status* non si era ancora consolidato nelle Cicladi, quando lo scoppio della quarta guerra turco-veneta creò nuove condizioni in quella nevralgica area dell'Egeo. Questa volta, il principale obiettivo dell'aggressività turca era Cipro. Fervente sostenitore di un attacco contro l'isola era Jossèf Nasi che, dopo essersi imposto nell'Egeo, voleva conquistare nuove fonti di arricchimento. Per questo motivo spingeva il sultano Selim II a procedere a un'azione militare.

Il 17 aprile 1570 salpò da Costantinopoli alla volta di Cipro una piccola parte della flotta ottomana al comando di Piali pascià. Con una deviazione dalla rotta seguita cercò, ma senza successo, di impadronirsi di Tino. Ispiratore e principale collaboratore di Piali pascià nella spedizione era il governatore spagnolo di Nasso Francesco Coronello. Dopo questi sviluppi, la flotta turca si ritirò a Calcide per riorganizzarsi. Pochi giorni dopo, salparono da Costantinopoli altre navi ottomane. Le due squadre navali si riunirono a Rodi e continuarono la loro rotta verso est. Alla fine di giugno la flotta ottomana, rinforzata da nuove truppe di terra della Caramania tentò i primi sbarchi sulle coste sud-orientali di Cipro. I Turchi si imposero presto nella regione e giunsero fino a Nicosia, che cominciarono ad assediare il 26 luglio.

In questa nuova situazione cercarono di attivarsi Ioannis Varelis e Ioannis Akkidas, il cui piano cospirativo era stato ormai superato dai nuovi sviluppi. Il loro viaggio a Costantinopoli, dove avrebbero incontrato i loro collaboratori, non poteva più essere effettuato a causa della guerra. Così, cambiando tattica, si diressero verso Nasso. Lì speravano di incontrare Jossèf Nasi e di neutralizzarlo. Quest'ultimo, secondo alcune notizie diffuse, era in procinto di recarsi nell'isola per assumere l'amministrazione del suo ducato. Ben presto, però, le voci si rivelarono false. Dopo di ciò, i due cospiratori ripartirono per Creta.

Le spedizioni navali dei Veneziani nell'Egeo

La tattica metodica adottata dai Turchi in quel periodo colse di sorpresa Venezia. In un clima pieno di tensioni le autorità della Serenissima diventavano destinatarie delle proposte più fantasiose. Ma il tempo a loro disposizione per valutarne la fondatezza era estremamente ridotto. Dovevano rea-

gire in un breve spazio di tempo per non essere superate dagli avvenimenti. Qualunque ritardo nel decidere avrebbe potuto rivelarsi fatale.

All'inizio del luglio 1570, attraverso la rete spionistica che si era estesa in quasi tutte le isole dell'Egeo, giunse a Costantinopoli l'informazione che il capitano di Micono Zanin Caldora teneva contatti segreti con Jossèf Nasi. Si diceva pure che lo spingesse ad attaccare Tino servendosi delle galere di Piali pascià. Il bailo Marcantonio Barbaro informò l'8 luglio le autorità veneziane di Creta. Queste, a loro volta, scrissero a Venezia. Il Consiglio dei Dieci, che si occupava di casi analoghi, affrontò la questione il 19 agosto: le notizie che circolavano erano allarmanti. Le intenzioni turche, d'altra parte, erano apparse chiare già pochi mesi prima. Questa volta, però, il pericolo che Tino cadesse in mano turca era gravissimo, e per un motivo. Nessun altro conosceva le debolezze della difesa dell'isola più di Zanin Caldora, che fino a poco tempo prima vi aveva prestato servizio come cannoniere.

Sebastiano Venier, comandante della flotta veneziana che era ormeggiata a Creta, non aspettò gli ordini dei suoi superiori. Nel consiglio di guerra che era stato convocato, furono esaminate le possibili reazioni di fronte al pericolo che ormai si prospettava. Furono formulate due opinioni. Alcuni sostenevano che la flotta veneziana doveva spingersi a nord di Tino e arrivare fino ai Dardanelli. Con i suoi attacchi sulle coste turche e nelle isole dell'Egeo nord-orientale avrebbe inferto un colpo decisivo al suo avversario, assicurandosi nel contempo uomini per i bisogni della flotta. Altri invece si mostravano contrari a questo piano. La posizione di questi ultimi alla fine prevalse. Secondo la maggior parte dei funzionari veneziani, la difesa di Tino, a qualunque prezzo, doveva avere la precedenza su quell'inutile girovagare della flotta veneziana nell'Egeo, che avrebbe portato solo stanchezza agli equipaggi già duramente provati.

Con questa prospettiva, il 5 agosto 1570, Sebastiano Venier, Marco Querini e Antonio Canale salparono da Creta con tre galere. Durante la rotta, però, incontrarono mare grosso e per evitare i forti venti furono costretti a ormeggiare vicino a Nasso. Durante la notte, alcuni isolani greci si recarono dai comandanti della squadra navale veneziana e proposero loro di sbarcare gli uomini degli equipaggi e di impossessarsi dell'isola. Dal momento che ci si era assicurati l'appoggio della popolazione locale, la decisione fu immediata.

Il 7 agosto, all'alba, la piccola flotta veneziana si diresse verso la punta occidentale di Nasso e attraccò nel golfo di Stelida, oggi di San Giorgio:

sbarcarono tra i 150 e i 200 uomini e agli abitanti del Capoluogo (Chora) fu detto di aiutarli a impadronirsi del castello. I Greci risposero subito, consegnarono loro le chiavi della fortezza, ne aprirono le porte e issarono il vessillo di San Marco. Il governatore dell'isola Francesco Coronello riuscì a fuggire.

Nelle ore immediatamente successive in tutta l'isola regnò un'atmosfera di trionfo. I Veneziani, avendo apprezzato l'aiuto ricevuto dagli abitanti, promisero di rispettarne gli averi. Si limitarono a catturare 28 ebrei (17 uomini e 11 donne) e tutti i Turchi che riuscirono a individuare. La cattura degli ebrei deve essere messa in relazione al generale clima antiggiudaico che regnava a quel tempo nella maggior parte delle regioni greche che si trovavano sotto la dominazione veneta a causa del comportamento che si diceva tenesse Jossèf Nasi.

Nello stesso giorno Sebastiano Venier dette ordine che i cittadini di Nasso si riunissero in chiesa. Nell'assemblea che vi si svolse, chiese loro ufficialmente di accettare il dominio veneziano. Come suo rappresentante provvisorio e giudice (*jurisdicente*) nominò il fratello dell'ultimo duca Giacomo IV Crispo, fino a quando sarebbe stata decisa la definitiva forma di governo dell'isola. La popolazione greca acconsentì a questi cambiamenti. Si limitò a chiedere garanzie di autonomia locale, rinforzi militari per fronteggiare gli attacchi turchi e assicurazioni che i cittadini locali non avrebbero avuto l'obbligo di arruolarsi e non avrebbero subito altre pressioni da parte dei Veneziani. Sebastiano Venier accettò le richieste. Non si mostrò tuttavia disposto a lasciare nell'isola forze militari che potessero respingere una eventuale aggressione turca. Sulle galere che lo accompagnavano si imbarcarono gli uomini assolutamente indispensabili alle operazioni navali, il cui numero non poteva essere diminuito. Per dissipare i timori degli isolani riguardo al comportamento degli equipaggi della flotta veneziana, firmò e consegnò ai loro rappresentanti documenti (*patente*) in cui li riconosceva come legittimi sudditi e protetti della Serenissima.

Salpate da Nasso, le galere veneziane si diressero, l'8 o il 9 agosto, verso Paro. Non avendo incontrato una seria resistenza, si impossessarono facilmente dell'isola. Ne affidarono il governo a un *governator et bailo* che sarebbe stato il rappresentante del potere veneziano. Il 10 agosto, dopo aver radunato cento uomini per i bisogni della flotta, partirono alla volta di Tino. Sebastiano Venier era ormai nei pressi dell'isola, quando venne informato che i suoi abitanti erano in urto con quelli di Andro. Cambiò allora idea e decise di occupare quest'ultima isola. Appena intuirono le sue

intenzioni, gli abitanti di Tino si offrirono di aiutarlo. Così, alle tre galere si aggiunsero nuovi rinforzi e circa 1.200 fanti, al comando di Flaminio Zambeccari, famoso militare dell'epoca, originario di Bologna. La sera del 10 agosto le forze veneziane riunite sbarcarono tre miglia circa al largo del capoluogo di Andro. Il cattivo coordinamento fra i capi del contingente militare ebbe come risultato un ritardo nell'attacco. Superato il problema, le truppe veneziane si lanciarono verso la città e ben presto se ne impadronirono. Non si limitarono però a insediarsi il loro potere, come avevano fatto a Nasso e a Paro, ma si abbandonarono a saccheggi, profanazioni di chiese, stupri e rapine. I più controllati, nel tentativo di giustificarsi, attribuirono tali comportamenti alla mancanza di disciplina. Questa spiegazione non era tuttavia convincente, dal momento che alle violenze compiute avevano preso parte anche i capi del corpo militare. Lo stesso Sebastiano Venier fu accusato dagli isolani di aver maltrattato i prigionieri.

La flotta veneziana, dopo alcune ore di sosta, si allontanò da Andro. La sera dell'11 agosto giunse a Micono. E qui rapì con la forza 150 uomini. Salpando, prese con sé il capitano dell'isola Zanin Caldora, la cui presunta attività cospirativa aveva causato l'intervento veneziano nell'Egeo. Il 12 agosto la flotta veneziana si diresse verso Milo. Lo stesso pomeriggio salpò dall'isola e fece ritorno a Creta.

Durante la sua permanenza nell'isola Sebastiano Venier ebbe la possibilità di valutare da un punto di vista diverso la situazione creatasi dopo gli avvenimenti dell'ultimo mese. In un breve lasso di tempo, e in maniera quasi indolore, il potere veneziano si era consolidato nell'Egeo. Ciò, in un certo senso, controbilanciava efficacemente l'attacco turco contro Cipro e la sua parziale conquista.

Sebastiano Venier, con una lettera in codice inviata da Candia il 28 agosto informò dettagliatamente sugli ultimi avvenimenti il doge di Venezia Alvise Mocenigo. Pochi giorni dopo, il 3 settembre, in una nuova lettera inviata da Suda si mostrava contrariato per non essere ancora guarito da una ferita alla gamba riportata durante l'impresa a Nasso. Aggiungeva inoltre che con il riscatto pagato dagli Ebrei dell'isola e con i beni razziati erano stati raccolti circa 1.500 ducati. I denari, nonostante i suoi sforzi, alla fine non erano stati distribuiti ai membri degli equipaggi che avevano preso parte all'impresa navale. Chiedeva pertanto che venisse mandato da Venezia altro denaro da dare alle truppe, in modo che queste avessero uno stimolo a partecipare con maggiore zelo alle future operazioni di guerra. Nello stesso periodo giunse a Venezia un dettagliato rapporto anonimo

redatto a Suda il 4 settembre, in cui si fornivano ulteriori particolari sull'operazione navale effettuata ad agosto nell'Egeo.

La conquista di Nasso venne accolta con cauta soddisfazione dalle autorità veneziane. Il clima generale viene descritto dal nunzio apostolico nella città Giovanni Antonio Facchinetti in una sua lettera del 27 settembre indirizzata al cardinale Girolamo Rusticucci, a Roma. Sulle azioni di Sebastiano Venier annotava che

si diede a danneggiare di quell'isole dell'arcipelago et capitò a Nixia, dove quei paesani gli portorno le chiavi; ma importa poco, ché 'l è aperto et bisogna ch'obedisca a chi è superiore in mare.

In quel periodo Sebastiano Venier, che continuava a rimanere a Creta, non era ancora in grado di valutare la portata degli assurdi errori commessi dal corpo di spedizione veneziano durante la presa di Andro. La ferocia con cui erano stati trattati i suoi abitanti aveva determinato un'impressione penosa negli equipaggi delle altre flotte cristiane. Il papa Pio V, appena informato dei fatti, era stato costretto a intervenire per stigmatizzarli.

Le conseguenze di quei disdicevoli comportamenti si rivelarono a lungo termine negative per i Veneziani. Sebbene ad Andro fossero riusciti ad arruolare duecento rematori, nel periodo successivo il trovare uomini per i bisogni della flotta si rivelò un affare estremamente difficile. La notizia della violenza con cui erano stati trattati i prigionieri si era diffusa ovunque. Perfino a Creta il reclutamento si dimostrò precario. Quando il provveditore generale dell'isola Luca Michiel, agli inizi di settembre, riuscì con molta difficoltà a radunare centosettanta abitanti di Sfakià e a condurli a Suda per arruolarli come rematori nelle galere, cento di loro fuggirono appena videro le condizioni in cui versavano i rematori che prestavano già servizio. Quasi tutti erano gravemente ammalati e alcuni moribondi. Le reazioni degli abitanti dell'Egeo al comportamento tenuto dai Veneziani durante la loro breve permanenza nella regione continuarono anche negli anni successivi.

L'inasprimento del clima di guerra

Nel periodo in cui le galere veneziane solcavano l'Egeo, uno dei loro obiettivi era la cattura dell'ex governatore di Nasso Francesco Coronello, il quale, per evitarla, si spostava continuamente. Fuggito da Nasso quando l'isola venne occupata dalle truppe veneziane, si diresse verso Andro. Da qui, appena iniziò l'attacco veneziano, partì per Karisto. Inespugnabilmente,

sebbene in quella zona dell'Eubea che era sotto il dominio turco egli fosse più al sicuro, si spostò a Siro.

Nei mesi successivi le vie di fuga per Francesco Coronello divennero sempre più ardue. A quanto pare, da un certo momento in poi le autorità veneziane furono al corrente dei suoi movimenti e aspettarono l'occasione favorevole per catturarlo. Come risulta almeno dai successivi sviluppi della vicenda, i Veneziani progettavano di sfruttare la sua cattura a livello diplomatico. La circostanza propizia non tardò a presentarsi. Agli inizi del settembre 1570, Nicosia cadde e la conquista della città consolidò ufficialmente il controllo turco su gran parte di Cipro. Contemporaneamente iniziò l'assedio di Famagosta, che i Veneziani si illudevano potesse protrarsi a lungo.

Tra la fine di settembre e l'inizio di ottobre 1570 attraccarono a Siro tre fuste veneziane partite dalla Canea al comando di Zanin. In quel lasso di tempo, una notte, i maggiorenti dell'isola catturarono improvvisamente Francesco Coronello e lo consegnarono ai Veneziani. Zanin, dopo aver informato del fatto il rettore di Tino Girolamo Paruta, partì l'11 ottobre alla volta di Canea. Lì, il governatore di Nasso, ormai prigioniero, fu chiuso in carcere.

Questa vicenda rese ancora più pesante il clima di guerra che regnava nel Mar Egeo. I Turchi, appena vennero a conoscenza dell'accaduto, reagirono immediatamente. Mandarono a Siro alcune loro navi su cui si erano imbarcati numerose truppe e un cadì per indagare sulle circostanze in cui il loro protetto era stato catturato. Gli equipaggi delle navi avevano ricevuto l'ordine che, nel caso fosse stata accertata la responsabilità degli abitanti, avrebbero dovuto sbarcare nell'isola e ucciderli tutti. Gli isolani, per evitare la sicura punizione, si mossero immediatamente. Raccolsero una somma di denaro e convinsero il cadì e i suoi uomini della loro estraneità alla vicenda. Sostennero che le fuste veneziane erano approdate a Siro durante la notte e avevano repentinamente compiuto la loro missione.

I tentativi di liberare Francesco Coronello continuarono. Molti suoi amici chiesero con insistenza alle autorità veneziane di prendere un'iniziativa in tal senso, che avrebbe alleggerito il clima già molto teso. Ma di fronte a una simile eventualità si registravano reazioni violente.

Tra coloro che si opponevano decisamente vi era il sacerdote cattolico Antonio deli Ascuffi da Tino, *procuratòr* della Serenissima nell'isola. Con due sue lettere al Consiglio dei Dieci ricordava le posizioni filoturche di Francesco Coronello che si erano rivelate alcuni mesi prima, quando aveva collaborato con Piali pascià per la conquista di Tino. Se il governatore di

Nasso fosse stato liberato e fosse ritornato nella sua sede, sarebbero nati enormi problemi. La sua furia vendicativa si sarebbe accanita non soltanto contro gli abitanti di Siro, che avevano avuto un ruolo determinante nella sua cattura, ma contro tutti i cittadini delle isole egee. E questo perché egli sapeva che negli ultimi anni gli isolani avevano collaborato con gli amministratori veneziani di Tino e Creta o raccogliendo informazioni sulle mosse dei Turchi o fornendo rinforzi in provviste e altri equipaggiamenti.

La Repubblica, però, voleva a qualunque costo scongiurare sviluppi così negativi. Alla fine, il Consiglio dei Dieci recepì nella sostanza la problematica esposta da Antonio deli Ascuffi e decise di non liberare Francesco Coronello. Il 10 ottobre 1571 avvertì il Provveditore e l'Amministrazione di Creta di indagare sulla fondatezza delle denunce sporte a carico del prigioniero. Se dalle indagini fosse emersa la sua responsabilità egli avrebbe dovuto essere ucciso e si sarebbe dovuto sostenere che la morte era stata causata da una malattia. Se però non fossero emerse prove certe a suo carico si sarebbe dovuto continuare a tenerlo in carcere. Per una più stretta sorveglianza consigliavano poi di trasferirlo da Canea alle prigioni di Candia.

Diversa fu invece la posizione della Serenissima nei riguardi del capitano di Micono Zanin Caldora, stretto collaboratore di Francesco Coronello, che era stato catturato dalla flotta veneziana. Dalle indagini svolte non risultò che egli avesse preso parte ad azioni antiveneziane miranti alla conquista di Tino, e pertanto venne assolto. Il 18 agosto 1571, per ordine del Consiglio dei Dieci, fu liberato. Gli furono perfino dati venticinque ducati per il viaggio fino a Micono.

Gli sviluppi a Nasso

La presenza veneziana a Nasso, iniziata in modo imprevisto il 7 agosto 1570, si rivelò effimera. Durò appena nove mesi. A causa delle circostanze del tutto particolari, come era prevedibile, non lasciò tracce. I documenti dell'epoca, oltre alle circostanze in cui l'isola era passata nelle mani dei Veneziani e agli accordi di questi ultimi con gli abitanti, non forniscono notizie più dettagliate sul periodo di tempo immediatamente successivo. Sembra che ai vertici dell'amministrazione ci fosse l'ignoto fratello di Giacomo IV Crispo. Possiamo ipotizzare che si trattasse di Angelo Giudizzi, citato nella bibliografia.

Nella primavera del 1571 la flotta cristiana non aveva fatto ancora in tempo a organizzarsi. I contrasti fra i suoi capi sulle successive mosse da

compiere erano accesi. L'Egeo rimaneva indifeso. I Turchi potevano muoversi agevolmente. Alla metà del maggio 1571, dunque, giunse a Nasso l'ebreo Samuele Cohen e assunse il governo del ducato come luogotenente di Jossèf Nasi. Aveva con sé come collaboratori quattro suoi correligionari e un giannizzero. Mantenne la carica almeno fino alla fine del 1571. L'8 novembre dello stesso anno lo vediamo firmare un documento redatto a Nasso dal suo segretario e correligionario Mosè, probabilmente anche suo parente.

Di fronte a questi avvenimenti, il deposedo duca delle Cicladi Giacomo IV Crispo non rimase inattivo. Sebbene da tempo messo al bando dal sultano Selim II, continuò a peregrinare nei suoi ex-possedimenti dell'Egeo e a incitarne gli abitanti alla rivolta, con lo scopo ultimo di riappropriarsi del suo trono. All'inizio di settembre del 1571, poco prima della partenza della flotta cristiana per lo Ionio meridionale, il deposedo duca si recò dal suo comandante in capo don Giovanni d'Austria e gli fornì informazioni utili sulle regioni greche. Lo esortò inoltre a intraprendere spedizioni militari nell'Egeo. Il comandante della flotta cristiana, per non creare problemi in quella fase nei rapporti già molto tesi con i Veneziani, mandò il suo interlocutore dal doge di Venezia.

Nella speranza che il suo piano giungesse a buon fine, Giacomo IV Crispo partecipò pochi giorni dopo alla battaglia di Lepanto. Era a capo di cinquecento uomini che aveva armato ed equipaggiato a sue spese.

Pare che le sue pressioni, dopo il felice esito della battaglia navale, continuarono. Tra i comandanti della flotta cristiana, però, i pareri sulle sue successive mosse erano divergenti. Si ritenne opportuno rimandare all'anno successivo la spedizione navale nell'Egeo, in cui essa avrebbe certamente avuto la meglio.

Agli inizi del 1572 Giacomo IV Crispo presentò al doge una richiesta di aiuto per potere rioccupare le isole del suo ducato. Promise che in caso di successo dell'impresa avrebbe ceduto in dono le isole alla Serenissima. Chiese inoltre che gli venisse data una galera, che lui stesso avrebbe armato e mantenuto a sua disposizione. La Repubblica di Venezia si mostrò interessata alla proposta di Giacomo IV Crispo e incoraggiò le sue mosse.

Nei mesi seguenti, tuttavia, non ci furono ulteriori sviluppi. La continua rivalità fra i Veneziani e gli Spagnoli indebolì la flotta cristiana e portò al fallimento della spedizione militare intrapresa nell'estate 1572 nella Grecia sud-occidentale. Poco prima di lasciare, deluso, il mare greco don Giovanni d'Austria ricevette una nuova proposta per un'azione nell'Egeo. Il nobile

Ludovico Lusignan suggerì uno sbarco a Milo, cui avrebbero partecipato gli Spagnoli e le forze del duca Emanuele Filiberto di Savoia. Il ricco Cipriota si impegnava ad assumersi il finanziamento della spedizione per il cui successo asseriva di essersi assicurato l'appoggio di settecento abitanti dell'isola. Ma ormai tutto era perduto. La flotta turca, riorganizzatasi, era ormai padrona dell'Egeo e qualunque tentativo di riprendere in mano la situazione era destinato al fallimento.

Nel frattempo la presenza turca a Nasso si consolidava rapidamente. Nella primavera del 1572, come risulta dalle fonti, il governatore ebreo del ducato Samuele Cohen era stato sostituito da un certo Nicolò di Marin. Ma anche questo cambiamento fu transitorio. Nel febbraio 1573 le funzioni di governatore provvisorio erano esercitate da Demetrio de Naxia, luogotenente del *governaduros* di Nasso anche nel novembre 1568.

L'ordine nell'isola fu velocemente ripristinato. Dopo il Trattato di Pace turco-veneto del 7 marzo 1573 e i regolamenti concordati fra i belligeranti per lo scambio dei prigionieri di guerra, il governatore spagnolo di Nasso Francesco Coronello venne liberato a Canea e ritornò a Nasso a occupare nuovamente la carica di luogotenente di Jossèf Nasi.

Per gli abitanti delle isole egee fu un periodo drammatico. L'aiuto offerto alla flotta veneziana provocò la reazione turca. Gli uomini di Giovan Dionigi Galeni detto Occhiali, succeduto a Piali pascià, misero a fuoco decine di paesi e trucidarono o impalarono molti prelati e maggiorenti. Fra coloro che trovarono una tragica morte, come scrisse in un suo rapporto inviato a Venezia il dotta naupliota Gregorio Malaxòs, vi furono i metropoliti di Paro e Nasso, Mitilene e Rodi.

A Nasso, in particolare, le stragi erano cominciate subito dopo la sua riconquista da parte dei Turchi. Particolarmente rivelatrice sull'argomento è la lettera scritta da Igumenitsa il 29 luglio 1572 da Marcantonio Colonna a don Giovanni d'Austria. A proposito delle atrocità commesse dalle truppe turche, il comandante della flotta pontificia scriveva che *hanno bruciato tutte le isole di Nixcia e di Paro*.

Nel periodo successivo le condizioni di vita a Nasso, come d'altronde in tutte le isole dell'Egeo, peggiorarono. Nelle fonti dell'epoca vengono menzionate varie persone, come il nassiota Alvise Marangone, che compivano missioni di spionaggio.

Nel 1579, anno della morte di Jossèf Nasi, le Cicladi passarono anche formalmente sotto il controllo turco. Di fronte alla pressione crescente i cit-

tadini cominciarono a reagire e a cercare vie di uscita da quella situazione. Il clima di malcontento creatosi fu abilmente sfruttato dalla propaganda occidentale.

Tra le iniziative intraprese ha un ruolo di protagonista il nassiota Ioannis Mòdenas, che faceva parte della ristretta cerchia di don Giovanni d'Austria. Il suo principale compito era quello di raccogliere informazioni attendibili riguardanti l'area dell'Egeo. Durante la sua permanenza a Creta, nell'agosto del 1595, ricevette la visita di un suo compatriota. Questi gli consegnò una lettera, scritta a Nasso il 9 agosto dai rappresentanti degli abitanti di quindici isole, in cui si proponeva l'organizzazione di un complotto antiturco. I rivoltosi chiedevano soltanto che la loro azione venisse appoggiata dagli Spagnoli. Ioannis Mòdenas, mostrando comprensione per la loro richiesta, si era impegnato a inoltrarla ai suoi superiori.

Ma anche questo piano non si sarebbe realizzato. La ragione di ciò è da ricercare negli enormi problemi diplomatici e militari che in quegli anni la Spagna si trovava ad affrontare nell'Europa occidentale. L'apertura di un nuovo fronte avrebbe ulteriormente aggravato la sua posizione.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / BIBLIOGRAFIA

ΠΗΓΕΣ / FONTI

Ανέκδοτες / Inedite

Κρατικό Αρχείο Βενετίας / Archivio di Stato di Venezia:

Archivio Proprio di Giacomo Contarini, filza 14.

Commemoriali, b. 23.

Consiglio dei Dieci-Parti Segrete, reg. 9 (Μάρτιος / marzo 1569 - Φεβρουάριος / febbraio 1572).

Consiglio dei Dieci-Parti Segrete, filza 15 (Μάρτιος / marzo 1571 - Φεβρουάριος / febbraio 1572)

Consiglio dei Dieci-Parti Segrete, reg. 11 (Μάρτιος / marzo 1574 - Φεβρουάριος / febbraio 1579).

Senato Deliberazioni (Secreta), reg. 78 (Σεπτέμβριος / settembre 1571 - Φεβρουάριος / febbraio 1573).

Senato-Proveditori da Terra e da Mar, filza 729 (1570).

Senato-Proveditori da Terra e da Mar, filza 730 (1571).

Δημοσιευμένες / Pubblicate

Ch. Hopf, *Chroniques Gréco-romanes inédites ou peu connues publiées avec notes et tables généalogiques*, Berlin 1873 (φωτομηχανική ανατύπωση / ristampa anastatica Αθήνα 1961).

V. Lamansky, *Sécets d'Etat de Venise. Documents, extraits, notices et etudes servant a éclaircir les rapports de la Seigneurie avec les Grecs, les Slaves et la Porte Ottomane a la fin du XVe et au XVIe siècle*, I-II, Saint-Petersbourg 1884 (φωτομηχανική ανατύπωση / ristampa anastatica New York 1968).

F. Miklosich - J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, VI, Vindobonna 1890 (φωτομηχανική ανατύπωση χχ / ristampa anastatica s.a.).

R. Predelli, (επιμέλεια / a cura di), *I libri Commemoriali della Republica di Venezia. Regesti*, VI, Venezia 1904, VII, Venezia 1907.

A. Stella, (επιμέλεια / a cura di), *Nunziature di Venezia*, IX (26 marzo 1569-21 maggio 1571), Roma 1972, X (26 maggio 1571-4 luglio 1573), Roma 1977.

ΜΕΛΕΤΕΣ / STUDI

Απ. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Γ', *Τουρκοκρατία 1453-1669. Οι αγώνες για την πίστη και την ελευθερία*, Θεσσαλονίκη 1968.

Ι. Γ. Γιαννόπουλος, *Η Κρήτη κατά τον Τέταρτο Βενετοτουρκικό Πόλεμο (1570-1571)*, Αθήνα 1978.

- Π. Γ. Ζερλέντης, *Γράμματα των τελευταίων Φράγκων δουκών του Αιγαίου Πελάγους 1438-1565. Ιωσήφ Νάκης Ιουδαίος δουξ του Αιγαίου Πελάγους 1566-1579. Το σαντζάκ των νήσων Νάξου, Άνδρου, Πάρου, Σαντορήνης, Μήλου, Σύρας 1579-1621*, Ερμούπολη 1924 (φωτομηχανική ανατύπωση / ristampa anastatica Αθήνα 1985).
- Κ. Καιροφύλας, *Ιστορικά σελίδες Τήνου. Φραγκοκρατία-Βενετοκρατία-Τουρκοκρατία 1207-1821*, Αθήνα 1930.
- Α. Δ. Κωτσάκης, *Η Νάξος κατά την Ενετοκρατία 1207-1566*, 2η έκδ. / 2a ed., Αθήνα 2007.
- Α. Παπαδιά-Λάλα, «Η Τήνος κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (1390-1715)», *Τήνος. Ιστορία και Πολιτισμός*, Ι, *Ιστορία, επιμέλεια / a cura di π. Μ. Φώσκολος*, Τήνος 2005, 171-198.
- Α. Πάρδος, «Η ένταξη των Κυκλάδων στο οθωμανικό σύστημα του Αιγαίου και η σημασία της Άνδρου (1537-1715)», στον τόμο / in *Λένος Μαυρομμάτης, Βενετία και Αιγαίο. Συνέργειες Λαών και Πολιτισμών. Η περίπτωση της Άνδρου*, επιμέλεια / a cura di Μ. Δρίτσα, Αθήνα 2005, 111-171.
- Δ. Π. Πασχάλης, «Κατάκτησις των Κυκλάδων υπό των Τούρκων», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 1 (1961), 215-233.
- Κ. Γ. Πιτσάκης, «“Η γαρ αδικία και συκοφαντία, καθ’ ου αν πραχθείη και τελεσθείη, αδικία εστί” (1568)», στον τόμο / in *Η εβραϊκή παρουσία στον ελληνικό χώρο (4ος-19ος αι.)*, επιμέλεια / a cura di Α. Λαμπροπούλου – Κ. Τσικνάκης, Αθήνα 1968, 171-199.
- Ι. Κ. Χασιώτης, *Μακάριος, Θεόδωρος και Νικηφόρος οι Μελισσηνοί (Μελισσουργοί) (16ος-17ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1966.
- Ι. Κ. Χασιώτης, «Άγνωστη συνωμοτική κίνηση στις Κυκλάδες στα τέλη του 16ου αιώνα», *Ελληνικά* 22 (1969), 377-388.
- Ι. Κ. Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου. Εκκλήσεις, επαναστατικές κινήσεις και εξεγέρσεις στην ελληνική χερσόνησο από τις παραμονές ως το τέλος του Κυπριακού Πολέμου (1568-1571)*, Θεσσαλονίκη 1970.
- Β. Arbel, «Venezia, gli ebrei e l'attività di Salomone Ashkenasi nella guerra di Cipro», στον τόμο / in *Gli Ebrei e Venezia secoli XIV-XVIII*, επιμέλεια / a cura di G. Cozzi, Milano 1987, 163-190.
- Β. Arbel, *Trading nations. Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean*, Leiden - New York - Köln 1995.
- Ι. Μ. Floristán, «Felipe II y la empresa de Grecia tras Lepanto (1571-1578)», *Erytheia* 15 (1994), 155-190.
- Ρ. Grunebaum-Ballin, *Joseph Naci, duc de Nasso*, Paris - La Haye 1968.

- A. Guglielmotti, *Marcantonio Colonna alla battaglia di Lepanto*, Firenze 1862.
- G. K. Hassiotis, «Venezia e i domini veneziani tramite di informazioni sui Turchi per gli Spagnoli nel sec. XVI», στον τόμο / in *Venezia. Centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI). Aspetti e problemi, επιμέλεια* / a cura di H.-G. Beck - M. Manoussacas - A. Pertusi, I, Firenze 1977, 117-136.
- K. Hopf, *Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit*, I-II, New York χχ. / s.a.
- M. I. Manoussacas, «Lepanto e i Greci», στον τόμο / in *Il Mediterraneo nella seconda metà del '500 alla luce di Lepanto, επιμέλεια* / a cura di G. Benzoni, Firenze 1974, 215-241.
- C. Manfroni, «La lega cristiana nel 1572. Con lettere di M. Antonio Colonna», *Archivio della R. Società di Storia Patria* 16 (1893), 347-445 και / e 17 (1894), 23-67.
- C. Manfroni, «Don Giovanni d'Austria e Giacomo Foscarini 1572 (da documenti inediti degli Archivi di Padova e di Venezia)», *Rivista Marittima*, έτος / anno 36, τεύχ./ fasc. 11 (Νοέμβριος / novembre 1903), 233-253.
- P. Molmenti, *Sebastiano Veniero e la battaglia di Lepanto*, Firenze 1899.
- P. Molmenti, «Sebastiano Veniero dopo la battaglia di Lepanto (Documenti inediti)», *Nuovo Archivio Veneto* n.s. 30 (1915), 5-146.
- P. Paruta, *Della historia vineniana, nella quale in libri tre si contiene la guerra fatta dalla Lega de' Principi Christiani contra Selino Ottomano, per occasione del Regno di Cipro*, Venezia 1703.
- P. Preto, «La guerra segreta: spionaggio, sabotaggi, attentati», στον τόμο / in *Venezia e la difesa del Levante. Da Lepanto a Candia 1570-1670*, Venezia 1986, 79-85.
- P. Preto, *I servizi segreti di Venezia. Spionaggio e controspionaggio ai tempi della Serenissima*, Milano 2004.
- P. Sauger [P. R. Saulger], *Ιστορία των αρχαίων δουκών και των λοιπών ηγεμόνων του Αιγαίου Πελάγους, μετάφραση* / traduzione greca A. M. Καράλης, Ερμούπολη 1878.
- A. Segre, «Alcuni documenti sulle relazioni tra Savoia e Venezia nel secolo XVI», *Nuovo Archivio Veneto* n.s. 3 (1902), 50-76.
- B. J. Slot, *Archipelagus turbatus: Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, I-II, Leiden 1982.
- U. Tucci «Il processo a Girolamo Zane mancato difensore di Cipro», στον τόμο / in *Il Mediterraneo nella seconda metà del '500 alla luce di Lepanto, επιμέλεια* / a cura di G. Benzoni, Firenze, 1974, 409-433.